

סנסט בולווארד

עולם שלישי: האוטופיה של הווארד

העצים בחלקן הראשון של שדרות רוטשילד, מרחוב התלמי עד לרחוב יבנה, עצי היקרנדות, הברושים והצאלונים, נראים כאילו טרם התאוששו ממכת הארבה של 1915. טבעות הבטון השבורות המקיפות אותם כמו חצאיות רחבות מדי שהשתלשלו מטה, המבנה המגושם של הטרנספורמטור, המקלט הנעול במנעול ברזל מחליד ופתחו חסום בערימות אשפה, קרעי שקיות הנילון ושברי הבקבוקים הפזורים סביב, תואמים את מראה הבתים המתפוררים בשני צדי השדרה.

בלילה לא רואים את זה. מעט עוברי האורח המזדמנים רואים אז רק כמה מבתיהם המצועצעים של אבות העיר, ששוקמו והם מוארים באור יקרות, כיאה למונומנטים בעיר קוסמופוליטית. עד לא מכבר שקק האזור חיי לילה, שהונצחו במרבד הקונדומים שנפרש בחצרות הבתים סביב. אבל בינתיים הרסו את הבתים ובמקומם בונים מגדל. אחד מ-16 המגדלים הפוטנציאליים שבתכנון.

ביום – עניין אחר. בין המשתנה האקטיבית מאוד בוורוד בפינת הרצל למשתנה הפסיבית בירוק-כתום בפינת יבנה חוצים את השדרות בזרימה אפרפרה, דלילה אך רציפה, פועלים זרים, רוסים, קבוצות של תלמידים בדרכם למגדל שלום, קבצנים ותמהונים. פועלי עיריה שבאו להחליף נורות מתיישבים לנוח על הספסלים, שמי הגשם חלחלו תחתיהם כל כך עד שנדמה כאילו הם תלויים באוויר. בפינת אלנבי מתגודדים סביב הספסלים, עוד מהבוקר, זקני הפרלמנט, קרואים רצויים מאוד בספרות הנוסטלגיה העירונית העניפה, על הקסקטים והידיים השלובות מאחורי הגב, שישמשו אותם גם אחר כך, כשיסיימו את ענייניהם ויצאו לשוטט במחוזם, מחוז השדרות.

מייסדי תל אביב, תושבי יפו, קנו את אדמות הערבים כדי למצוא מפלט מהם. הם חלמו על פרור שינה שליו ופורח, וריאציה על עיר הגנים של אבנעזר הווארד. כמו הווארד, צאצאו הרוחני של האוטופיסט הסוציאליסטי שרל פורייה, ראו בדמיונם מקום נקי מפגעי העיר – מרעש, מלכלוך, ממסחר. אבל אקלימה של פלשתינה עמד כמכשול בדרכם. החום היה ללא נשוא, בוני הפרור ודייריו השתוקקו לכוס משקה קר, וכך קם עד מהרה הקיוסק הראשון, חלוץ הפרקמטיה בעיר הסדקית והפיננסים העתידה לקום. ב-1911, שנתיים אחרי ייסוד אחוזת בית, הם החלו להתקין את השדרות. לא היתה להם ברירה. האדמה שם לא צלחה לבניה – זו היתה ערימת החול התחוח שפינו כאשר יישרו את כרם גיבלי. גם מסלולן של השדרות היה פרי אילוף: במזרח היו אדמות הגרמנים של שרונה ופרדסי ערבים, העיר כולה התקדמה לפיכך צפונה, ואיתה השדרות, שנעצרו והיטו עצמן שמאלה שלוש פעמים: בפינת נחלת בנימין, בפינת בצלאל יפה ובפינת מזא"ה.

בתצלום של סוסקין מ-1912 נראית השדרה בחיתוליה: העצים עוד לא ניטעו בה אבל יש הרבה עציצים ושתילים, שני גברים בקסקט קוראים ספר, זוג מחובק יושב על ספסל – זה מקרוב הם הגיעו מרוסיה, שמש חופרית נעימה מחממת אותם, הם אופטימיים. עכשיו, בצל העצים, איש חבוש כובע קורא עיתון וזוג תלמידים רוסים מבית ספר מקצועי סמוך מתגנף בלהט, שמש חורפית נעימה מחממת אותם.

במדרכה מול האנדרטה למייסדי אחוזת בית מניחים צינור. דחפור קטן מעלה מבטן האדמה חול זהוב, מפתה כמו מימי המזרקה הסמוכה שדפנותיה נצבעו טורקיז. משפת הבריכה הקטנה נשקף במלוא עוצמתו נוף המגדלים בהמשך השדרה: בית רוטשילד, מגדל ציון ומגדל השגרירות הרוסית ההולך ונבנה. בשנים הקרובות ייבנו אולי מגדלים גם בבית צים לשעבר, מימין, ובמגרש של מוניות אביב בשדרה הבאה. מאחור נראה מגדל שלום, נזוף לנצח על חטאו הקדמון.

עוד בשנות העשרים המוקדמות, שנות השגשוג של העליה הרביעית, היתה תנופת בנייה גדולה בתל אביב. אז גם עוצבה דמותה הסופית של העיר: מקום של בורגנים וזעיר בורגנים. בין היתר נבנו מחדש בתיהם הצנועים יחסית של מייסדי אחוזת בית וחברה חדשה: הוסיפו להם קומה או שתיים וסגנונם הפשוט נצבע בגוון האקלקטיות האוריינטליסטית המאפיינת אותם. בשנות השלושים נפתחו בשדרות רוטשילד, כמו ברחובות סביבו, עוד ועוד עסקים בקומות הקרקע של בתים שנועדו במקורם למגורים. משרדים למכירת אדמות, סוכנויות ביטוח. זהו המע"ר ההיסטורי, שהלך והתפתח מזרחה וכעת פועלים להחיות אותו. העסקים, אומרים בעיריה, יביאו, תמורת 500 אחוזי בניה, את ההון הדרוש לשימור עשרות הבתים הראויים לכך בשדרות, בתוכם 33 בניינים משנות העשרים שרובם מרוכזים באזור הזה. פלאי הקפיטליזם הנאור.

בורסה: האוטופיה של לה קורבוזיה

בארכיון הציוני, מגובב בתוך קופסאות קרטון, שמור אוסף התצלומים של תל אביב ההיסטורית. מראה העיר הלבנה, תל אביב של שנות השלושים, משתלט על העין. עיר נקיה, פתוחה, הגיונית, מלבבת. בתמונות זה כך.

חלקות האדמה הבאות ברצף השדרות אחרי אחוזת בית וחברה חדשה נקנו בשנים 1921-1924: לב תל אביב א' ו-ב' מרחוב יבנה עד מזא"ה, וימין משה משנקין עד ברדיצ'בסקי. השטח שבין מזא"ה לשנקין נקנה עוד קודם לכן, בין 1909 ל-1920. הבניה וסלילת הדרך התקדמו עם זאת רק בהדרגה לכיוון מזרח וצפון-מזרח.

בקטע השדרות שבין יבנה לנחמני מתנהל היום עיקר הפעילות העסקית. כאן עוברות בשעת הצהריים פקידות עורכי הדין עם מתניים צינוריים וארנק כסף ביד, ועוברים עורכי הדין עצמם, בנעלים חצאיות ובלא ז'קט, ידיהם בכיסים, לצד עמיתיהם מהבנק ומהבורסה, רואה חשבון או שניים וצוות הפולניות המגרפות את השדרה.

לכבודם הוצב מול מגדל ציון פסלו של בוקי שוורץ, "חלון לשדרה" (הוקם על-ידי סהר החזקות), סמל להתמזגותם של המגדלים בסביבתם: עולים בגרם מדרגות קטן אל כסא הניצב באמצע השדרה ומסתכלים על הפסל הניצב בחזית הבניין. לרגע לא יאומן אחד נראה הפסל התלת ממדי כאילו הוא שטוח. כך לפחות תיכננו שיקרה.

המגדלים המתוכננים ייבנו עד רחוב נחמני. מעבר לו האזור מיועד למגורים. זהו קצהו של תהליך שהחל בסוף שנות החמישים ותחילת הששים עם התפשטות המע"ר לכיוון צפון-מזרח, נמשך ביתר שאת בשנות השבעים ומאז שנות השמונים הוא פוזל אל עבר אזור המע"ר של שאול המלך וציר איילון-בורסה. כך רואים את התהליך בעיריה. הפיתוח המואץ באזור התחנה המרכזית הישנה לכאורה מאשש את התיאור הזה, מצייר את דרך החיבור של המע"ר לציר מתמשך אחד. אחרים ספקניים מאוד ביחס לכוחן של השדרות להתפתח עוד כמרכז עסקי. זאת מעבר לוויכוח על שימור איכותן ההיסטורית.

לה קורבוזיה, שבז לעיר של זמנו וסלד ממנה, הוטרד מחוסר היעילות של השימוש בקרקע, וכך נולד הרעיון לרכז את תושביה בבניינים גבוהים, מגדלים, שיותירו שטח נרחב לחצרות, לפארקים, לכבישים ולמגרשי חניה. יש שרואים בו, כמו בהווארד, ממשיכו של האוטופיזם נוסח המאה התשע-עשרה, מודרניסט אדוק, חסיד הקידמה, מאמין גדול בשיפור איכות החיים האנושית. בעיני אחרים הוא לא יותר ממנגנון של שעון שוויצרי משוכלל, אדיש לסבל האנושי, למבנים חברתיים, לחיים הפוליטיים, לאותות זמנו. גיין גיי'קובס, שגרירת חופש הפרט והמרקם העירוני המשולב, מגנה קשות אותו ואת הווארד על עצם התכנון וההכוונה. אחרי הכל, לה קורבוזיה הוא שאמר "ארכיטקטורה או מהפכה. אפשר בלי המהפכה".

הקוונה, אמנם כזו המביאה לכאורה בחשבון את אזרחי העיר, היא המאפיינת את תכנית המגדלים בשדרות. הם סקסיים להפליא, מלהיב לראות אותם צומחים, יש בהם פוטנציאל עצום לפתרון מצוקה של שטח, בנסיבות הקיימות הם הדרך היעילה ביותר לבצע שימור בהיקף משמעותי, יש ביכולתם לגלות עדינות מסוימת – מגדל השגרירות אינו מתייצב בחזית השדרות אלא מסתדר מאחור וכמוה בית מוזס בפינת נחמני, שאינו מגדל, הממחיש את כוחה המעדן של בניה נסוגה: העליה לגובה לא נעשית בו בחזית ממש. ובכל זאת, הקול הוא קולו של ההון, הדובר מגרונה של הסמכות השלטונית וממען את דבריו אל בני מינו. לזה אין שום קשר למגורים, עוד פחות מכך למתגוררים.

לכן אולי נראה השיפוץ המושלם של בית השגרירות הרוסית, הוא בית לוין שתיכנן מגידוביץ' ב-1924, מושלם מדי. ועולה החשש – לצד התקווה, לא במקומה – שכמוהו יהיו יתר שיפוצי עסקות היזמים.

בין כל הבתים הכוכבים של רוטשילד נחבא לו בית מס' 66. בית פגירסקי. תיק הבניין, מספר-סיפורים בחסד עליון, פורש את קורותיו: ביולי 1933 החלו הד"ר חיים יצחק פגירסקי ורעייתו חיה פיגה פליציה לבנות בית על אדמתם בשכונת לב תל-אביב א'. באפריל 1934 הוצאה תעודת הגמר לבניין. ביוני 1937 הוסיפו בור סופג בחצר, בדצמבר אותה שנה בנו חדר הסקה במרתף וביוני 1940 – מקלט. ביולי 1943 איבדו את סבלנותם, ולמרות שהמלחמה טרם הסתיימה, ביקשו להעביר את המקלט לחדר המדרגות, מאחר שהמרתף נועד במקורו למגורים. באוגוסט 1943, כנראה, מת הד"ר פגירסקי. את המשך התכתובת בעניין העברת המקלט שהתמהמה ניהלו יורשיו – אלמנתו חיה ובנו עוזי. אפשר רק לשער מה היו שיקוליה של חיה פגירסקי כשהחליטה ב-1944 למכור מחצית מחלקה בבעלות על הבניין לצבי ספוקויני, מהנדס. ברור שחייה שם לא היו קלים. הנה מתלונן הדייר מ. בורגר, אינג' מכונאי, ששקי החול בכניסה נפרמו וחוסמים את הכניסה. תלונת שווא, כפי שהתברר במהרה. אחר-כך באה תלונה על כתמי רטיבות. בהמשך, פרשה שלמה עם הדיירת טראו שנסעה לחו"ל לכמה שנים והכניסה בלי רשות דייר בשם דולריק, שחולל שם שמות, ועוד ועוד. בית בורגני בתל אביב, הצרות הרגילות. עולם ומלואו.

ב-1958 נכנס הדייר המסחרי הראשון: איפקו, חברה לגידול וייצור סיבים. במהלך השנים הבאות התפנו בהדרגה הדיירים ובמקומם נכנסו משרדים. הם ציפו את הקירות החיצוניים בריבועי קרמיקה לבנה, סידרו חניה מרופדת חצץ חום, שתלו שדרת עצי תפוזונים וערוגה פורחת והתקינו שלטי פליז ענקיים שעליהם חרותים שמותיהם. בבניין, על התגנדרותו הנלעגת, נותרה דירת מגורים אחת.

שנקין: האוטופיה של מרצ

'אביב', פסלה של דרורה דומיני בפינת רחוב בר אילן – שני ספלי קפה מהבילים, ענקיים, המתחברים לקשת עליזה – בוחן באירוניה את סביבותיו. את בריכת המים המעופשת לידו ממש, שהיצור החי היחידי אשר נראה בה מאז התרוצצו שם בראשית שנות הששים ראשנים שמעולם לא צמחו להיות צפרדעים היה ילדה חרדית בת שלוש, שמעדה ונפלה פנימה וצפה על בטנה, ידיה פשוטות לצדדים, שמלתה פרושה על פני המים, ואמה המבועתת עומדת עם שני אחיה הקטנים, חסרת אונים, עד שבאה אשה חילונית עם שני ילדיה הקטנים, המתינה רגע לראות מה תעשה האם ואז זינקה אל המים והוציאה את הילדה; ואת הפיקוסים, הוא בוחן, שהעמידו שושלות של שורשי אוויר והם ממטירים ללא הרף על השדרה ועל הכביש בשוליה פרי דביק טרדני; את גללי הכלבים הפזורים כמו תפרחת בשדרה ובמדרכות; את הבית מולו, שכבר שנים עומד נטוש, מן הסתם בשל איזה סכסוך משפחתי; את המכוניות שהתחכמו להן וחנו באמצע השדרה; את הבחור הדרום-אפריקאי הרזה שכבר חודשים ארוכים מקבץ נדבות מהנהגים ברמזור של שנקין כדי שיוכל לחזור הביתה; את העיכובים הקלים ברמזורים שמתחזים לפקק בריון ואמנם מצליחים כך להפחיד את כולם.

כאן, בין נחמני לחשמונאים, מצוי מחוזם המובהק של המתגוררים. כלבים, זקנים עם המטפלות הפיליפיניות, שחקני הפטנק של סוף השבוע, הילדים בדרכם לגן ולבית הספר, החרדים בדרכם לכולל, לבתי המרקחת, לבתי הכנסת או למעדניה של פלר בשנקין. רובם רק חוצים את השדרות, מיעוטם משתהים בה. השדרות אינן מחוז חפץ, הן נקודות חיתוך לפעילויות המתרחשות במחוזות החיוניים סביב: שנקין, סביבת מזא"ה ונחמני, אזור המלך כורש ואוליפנט, קרית ספר. המגורים המהוללים בשדרות אינם עניין גדול. למעשה, כמעט שאינם עניין כלל. שנקין רק חוצה אותן. וכשהוא חוצה, קרוב כל כך לחרדים עד שרואים להם את הלבון בעיניים, הוא נבהל. איפה המדינה החילונית דמוקרטית. אחר כך, בפרדס חנה, הוא מראה לכולם שצדק.

כאן מתגלה הסגנון הבינלאומי בשיא תפארתו. 38 בתים בינלאומיים בשדרות מיועדים לשימור. כבר כעת מגיעות כמעט מדי יום קבוצות לסיור בין הבתים, כולל אחת באנגלית, ומדברים על הפיכת תל אביב לבירת הסגנון העולמית. מראים להם את בית לבני הסיליקט של משפחת האדריכל יוסף ברלין, האחראי לכמה מהבתים היפים ברחוב, ואת בית אנגל של זאב רכטר בפינת מזא"ה, בית על עמודים עם פרגולה, ובית רבינסקי ובראון של ברלין ובנו זאב מולו, ואת בתי התאומים של פנחס היט ברוטשילד 89-91 ובית מגנט של מגידוביץ' ברוטשילד 93 ובית טנצמן ושפירא, התאום הסיאמי ברוטשילד 134-136 – כמעט כולם מהמחצית הראשונה של שנות השלושים. מראים להם נפחים, צורות הנדסיות, סוגי טיח, ידיות, מעקות, גרמי מדרגות, מרפסות, שבכות, כרכובים, עמודים, גדרות. הגדלות של פרטים. מראים להם את אותם תצלומים ישנים, לבנים וזכים. מעוררים לתחיה את חזונם של בוני הבתים האלה, חניכי המודרניזם, אבירי הרציונליות, הפשטות והפונקציונליות: תלמידי הבאוהאוס על מעשיותם ההומניסטיות, בניו של לה קורבוזיה, נושאי בשורת בתי הספר לאדריכלות של ברלין, מוסקוה, אמסטרדם, פריס. וכך נעלמים התריסולים, הטיח המתפורר, המרפסות הסגורות, המזגנים, התוספות המאולתרות, גיבובי גיבובים של שנים ארוכות ותרבות אחרת ומציאות שגזרה את דינה ללא רחם, ומן הסיורים, האלבומים, ההרצאות, הדיונים, הם שואבים תשוקה אדירה לעזור, לשקם, לשחזר, לתקן, ואמונה עמוקה שזה אפשרי.

בורגנות: האוטופיה של הבורגנים

יש כאן בית אחד עם בריכת שחיה על הגג, מרפסות ארוכות, רחבות, שופעות ירק, דירות מרווחות ונוף נפלא מן הקומות העליונות. זיגוג כפול מגן מפני הרעש של מנועי קו 5 המתאמצים במעלה השדרה. קטע השדרות האחרון, מבר אילן-חשמונאים עד לכיכר הבימה והיכל התרבות, נבנה רובו החל בשנות השלושים המאוחרות. ב-1930 ניצב ברחוב הלא סלול רק בניין אחד: בית הספר הדתי ביל"ו. הקטע שמעבר לשכונת ימין משה, מברדיציבסקי עד להבימה, לא מסומן כלל במפה מ-1934. בשנות הארבעים כבר עמדו בשדרה, בעיקר בגדה המערבית, רוב בתיהם הטובים של המשפחות הטובות. אזור ההתייחסות שלהם היה הבתים הטובים מאוד של הוברמן, צפון רחוב ביל"ו, טוסקניני, שדרות תרס"ט והמשכן הלא מוחש של שדרות רוטשילד – שדרות ח"ן. הם לא הסתכלו לאחור. כהכנה לקראתם, מתרחבות השדרות בפינת שנקין בכמה מטרים. היום מציפים את האזור בשעות הבילוי אחיהם החורגים – הם לעולם לא יודו בקרבת הדם: הקהל האשכנזי, התרבותי, מצביע מפלגת העבודה, הבלתי אלגנטי, שבא לקונצרטים בהיכל התרבות ובעיקר להצגות בהבימה. קצה שדרות רוטשילד מסמל את הגבול בין העיר הישנה לעיר של פטריק גדס, אבי תכנית המתאר הראשונה של תל אביב, שהחזיר אליה במידה רבה את המחשבה על עיר גנים. בתכניתו נועדה כיכר הבימה להיות מרכז לפעילות תרבותית, לא מגרש חניה. גדס, ששגה לא מעט ובכל זאת הבטיח איזה ממד של רוחב ונשימה לעיר, ודאי לא העלה בדמיונו את המוטציה הניצבת שם היום בדמות התיאטרון הלאומי. לעומת זאת יש להניח שעם האלגנטיות של היכל התרבות וגן יעקב היה מסכין בחפץ לב.

באמצע השדרה האחרונה שרוע לו, כמו סיכום של המסע הזה בין האוטופיות ושברן, פסלו של מיכה אולמן, 'יסוד'. זהו קו מתאר של בית בן ארבעה חדרים עשוי פס בטון דק, שבעודו מכונן את יסודותיו של הבית הוא משבש אותם: פה מלבן בלתי מובן, פתאום ריבוע מרצפת, שם פתחים נטולי הגיון. הבית הזה, שורשיו אולי קבורים באדמה כרגיל אצל אולמן, אבל שום דבר לא יוכל לצמוח ממנו. כי החלום, מזכיר אולמן, הוא אשליה.

[פורסם בצלול 1 1998]